

hiernaar te streven. Een niet gering deel van de vraagstukken waarmee België kampt als het om Voeren gaat schijnt verband te houden met het isolement, waarin de Voerense dorpen sedert 150 jaar zijn geraakt. De streek heeft meer behoefte aan stimulansen dan aan betogingen en repressieve acties.

J. C. G. M.Jansen

M. Saatkamp, D. Schlüter, ed., *Van Hexen un Däivelsliden. Über Hexen, Zauberei und Aberglauben im niederländisch-deutschen Grenzraum. Over heksen, toverij en bijgeloof in de Nederlands-Duitse grensstreek* (Westmünsterland, Quellen und Studien IV; Enschede, Doetinchem, Vreden: Twente Akademie, Stichting Staring-instituut, Landeskundliches Institut Westmünsterland, 1995, 207 blz., ISBN 90 74064 04 3/90 73667 21 6/3 927851 74 4).

In 1991 verscheen Dick Schlüters *Betovering en vervolging. Over toverij in Oost-Nederland tussen de 16de en 20ste eeuw* (zie *BMGN*), 108 (1993)336). Vier jaar nadien is mede onder zijn redactie *Van Hexen un Däivelsliden* gepubliceerd, een bundeling van tien lezingen over 'heksenprocessen' en/of toverij in de Nederlands-Duitse grensstreek ter hoogte van Twente en de Achterhoek, die tijdens een symposium in september 1993 zijn gehouden. Tegenover zeven Duitse bijdragen staan slechts drie Nederlandse. De Duitse zijn in het Duits, de Nederlandse in het Nederlands gepubliceerd, met samenvattingen in de andere taal. Voorwoord en inleiding (door Marielies Saatkamp) zijn in beide talen opgenomen — de Nederlandse vertalingen bevatten veel spellings- en taalfouten. Een evenwichtiger spreiding is gerealiseerd betreffende de behandelde perioden en thema's. In de helft van de bijdragen — alle over Duitse gebieden — staan 'heksenprocessen' centraal. De rest is geheel of overwegend op de latere periode gericht. Voor zover verwante thema's voor Duitse en Nederlandse gebieden worden behandeld, namelijk 'heksenprocessen' in Westmünsterland en in de heerlijkheid Borculo of heksensagen in de Achterhoek en in Westmünsterland, is vrijwel geen poging tot onderlinge vergelijking ondernomen. De bundel opent met een weinig informatief artikel van Saatkamp over heksenvervolging in Westmünsterland vanaf eind zestiende tot halverwege de zeventiende eeuw. Het bevat geen overzicht van aantallen en soorten gevoerde processen, laat staan dat achtergrondinformatie wordt geboden. Tot tweemaal toe, in inleiding én artikel, schrijft zij foutief dat voor het Nederlandse onderzoek tot dusverre het jaar 1610 gold als jaar van de laatste terechtstelling van een heks in 'Nederland' — voor de Republiek is dat 1608 (Gorinchem), voor het huidige Nederland 1642 (Roermond). Even misleidend doet zij het voorkomen alsof het onderzoek van Harry te Wal vaart, auteur van het volgende artikel over toverij in de heerlijkheid Borculo, 1610-1800, tot herziening van dit tijdstip noodzaakt. Te Wal vaart heeft evenwel bescheidener pretenties. Hij heeft alleen Gelderland op het oog, en vervangt het jaartal 1610 (Bredevoort) door 1613 à 1615, in welke periode nog eens twee vrouwen in de toenmaals tot het bisdom Münster behorende heerlijkheid Borculo en in de onder Spaans gezag vallende stad Groenlo werden terechtgesteld. Vormt Te Walvaarts artikel als eerste overzicht van hetgeen de betreffende archieven over toverij tot 1800 bevatten een welkome aanvulling, het gaat helaas niet verder dan dat. Het veel diepgravender onderzoek dat Willem de Blécourt (1990) in Drenthe heeft verricht heeft kennelijk zijn voorbeeldwerking gemist. Dat geldt ook voor Schlüters artikel over duivelbanners in Twente en de Achterhoek tot in de twintigste eeuw.

Voorts bevat de bundel ietwat diepgravender artikelen van Erika Münster-Schroër over de vervolgingen in Jülich en Berg, van Sabine Alfinger over de persoon en de sociale 'inbedding' van de in de stad Münster wegens toverij aangeklaagde vrouwen, en van Gudrun Gersmann

over de gedaanteverandering van het beeld van de heks in het Roergebied sedert de negentiende eeuw. Daarnaast bespreekt Ralf-Peter Fuchs enkele voor het Reichskammergericht in hoger beroep gevoerde processen met een Westfaalse achtergrond, en verschaft Walter Komber op basis van de rekeningen van het drostambt Wittlage een overzicht van de processen tussen 1551 en 1651. De bundel besluit met de reeds genoemde artikelen over heksensagen: een nogal rommelig stuk van Henk Kroesenbrink en een systematischer van Gabriele Gottschalk.

Al met al heeft de op zichzelf lovenswaardige onderneming om toverijonderzoekers aan beide zijden van de (tegenwoordige) Duits-Nederlandse grens bij elkaar te brengen tot een enigszins teleurstellend resultaat geleid. Het schort niet alleen aan onderlinge vergelijking, maar ook ontbreekt in te veel artikelen de aansluiting op onderzoek zoals dat recentelijk in Duitsland en Nederland is verricht.

Marijke Gijswijt-Hofstra

H. S. J. Zandt, *Organisten, orgelspel en kerkzang binnen het Nederlandse calvinisme, inzonderheid in de Nederlandse Hervormde Kerk* (Bedum: Profiel, 1995, f195,-, 624 blz., ISBN 90 5294 128 9).

Deze fraai uitgevoerde publicatie, geschreven door een in Nederland en Duitsland werkzaam organist en kerkmusicus, is voor een breed publiek geschreven: de (vak)organist, de muziekstudent, de historicus, de predikant, het kerkeraadslid, de kerkvoogd en het 'gewone' kerklid. De uitgave kan inhoudelijk eveneens 'breed' worden genoemd. Om een vergelijking met de situatie in Nederland mogelijk te maken, besteedt Zandt ook aandacht aan de reformatie in Duitsland, Frankrijk en Zwitserland. Tegen de achtergrond van de lijvigheid is het aantal hoofdstukken, volgend op Voorwoord en Ter inleiding, bescheiden in getal. De vijf hoofdstukken waarom het gaat zijn: 1 Balans 2 De organisten 3 Het orgelspel en de kerkzang 4 Perspectief en 5 Epiloog. Deze hoofdstukken worden gevolgd door een ruim aantal eindnoten, twaalf stellingen, zestien bijlagen, een bibliografie en registers.

De auteur schrijft in zijn inleiding dat het hier in de eerste plaats gaat om een hand-, leer- en leesboek, waarin hij diegenen, die aan het onderwerp van zijn studie iets van wezenlijke inhoud hebben bijgedragen aan het woord laat komen. Met deze vaststelling neemt de auteur op voorhand de wind uit de zeilen van critici, die zich storen aan het buitengewoon grote aantal — veelal zeer uitvoerige — citaten dat men in deze publicatie aantreft.

In het eerste hoofdstuk schetst Zandt een geschiedenis van de kerkmuzikale situatie in Nederland, beginnend met de voorreformatische periode en eindigend met citaten uit het Tweede Vaticaans Concilie. In het tweede hoofdstuk, waarin de nadruk op de periode na 1800 ligt, komen nogal wat uiteenlopende zaken aan bod, waaronder de 'bevoegdheidsverklaringen en de regelingen voor de kerkmuziek'. Hoofdstuk 3 vormt het eigenlijke hoofddeel van het boek. Ook hierin passeert een keur aan thema's de revue. Een bezwaar dat in het vorige hoofdstuk in lichte mate opviel, neemt nu al te grote proporties aan: het totaal ontbreken van een duidelijke structuur in de indeling. Zonder enige vorm van indeling vervolgt de auteur zijn lange, lange verhaal, gelardeerd met citaten en afbeeldingen.

Deze opzet vormt tevens de belangrijkste tekortkoming van het gehele boek, temeer daar de thematiek van het betoog, dat van grote belezene- en (bovenal) bevolgenheid getuigt, ongetwijfeld velen zal interesseren. Het verkrijgen van een overzicht over het geheel wordt verder sterk bemoeilijkt door het ontbreken van een duidelijke chronologie. Het 'Globaal overzicht over de inhoud' van het boek, dat we op de pagina's 563-566 vinden, biedt hier beslist te weinig soe-